

Наталія Ніколаєнко,
доктор політичних наук, професор
керівник Навчально-наукового центру дослідження
гібридних загроз національній безпеці на Півдні України
Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова (м.Миколаїв, Україна)
ORCID - 0000-0002-2558-4749
nikvlad96@ukr.net

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В КРАЇНАХ ЧОРНОМОРСЬКОГО РЕГІОНУ В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ.

***Анотація.** Зазначено, що сьогодні Чорноморський регіон географічно охоплює держави, що входять до різних політичних та військових об'єднань, що спричинене як специфікою цивілізаційної ідентифікації, відмінною філософією державотворчих процесів причорноморських країн, так й інтернаціоналізацією політичних процесів, криз і конфліктів у даному геополітичному ареалі. Через це на початку ХХІ ст. він став ареною зіткнення геополітичних інтересів причорноморських країн і позарегіональних держав. Розглянуто особливості Чорноморського регіону на початку ХХІ ст., який продовжує займати на політичній карті світу надзвичайно важливе місце, оскільки, крім зосереджених у ньому величезних природних багатств, тут пролягають стратегічні транспортні коридори, контроль над якими фактично визначатиме долю всієї Євразії і сьогодні, і в майбутньому. У Причорномор'ї сфокусовано геополітичні, військово-стратегічні, фінансово-економічні та інші інтереси провідних глобальних і регіональних держав та об'єднань. Водночас, після розпаду СРСР протягом тривалого часу тут зростає вакуум безпеки, що крив у собі загрозу для стабільності всього континенту. Визначено, що головними стратегічними інтересами України в Чорноморському регіоні є деокупація морських портів та диверсифікація морських шляхів, вихід на великі ринки країн регіону через розбудову зручних та безпечних трансрегіональних транспортних комунікацій, деокупація і демілітаризація Криму. Водночас наша держава зацікавлена в усуненні загроз власній безпеці зі Сходу, особливо з конфліктних районів (нелегальна міграція, міжнародний криміналітет, наркобізнес та ін.), шляхом створення спільних регіональних механізмів. Констатується, що в Чорноморському регіоні стосунки співробітництва й протиборства розвиваються практично одночасно, композиція регіону досить хаотична і не має чіткої геополітичної структури, інтереси місцевих міжнародних акторів різні. Протягом багатьох століть Причорномор'я було місцем взаємного проникнення різноманітних культур і цивілізацій, постійного зіткнення геополітичних факторів. Зазначається, що формування алгоритму протидії російській зривній агресії Україна має робити ставку не лише на військову компоненту (розвиток міжнародного союзництва, насамперед із США, модернізацію Збройних Сил України, приведення їх до стандартів НАТО), але й приділяти значну увагу технологіям «м'якої сили», формуванню позитивного іміджу Києва на міжнародній арені, що гарантуватиме Україні подальше набуття членства у Північноатлантичному альянсі та Євросоюзі. Ключові слова Чорноморський регіон, національна безпека, деокупація, гібридна війна, геополітика, деструктивні технології, економічний потенціал.*

I. ВСТУП

Постановка проблеми Неспровокована військова агресія Росії проти України у 2014-2015 рр., анексія українського Криму, окупація південного сходу України та повномасштабна війна 2022 р. довели, що створені до цього регіональні й глобальні механізми підтримки безпеки і миру нездатні ефективно протидіяти викликам і загрозам нового покоління. Все більш виразною стає тенденція до ускладнення геостратегічної ситуації у басейні Чорного моря: антагонізм інтересів регіональних акторів, мілітаризація, загострення загрози міжнародного тероризму, неконтрольована міграція, виражена асиметрія економічного потенціалу країн підривають основи стабільності Чорноморського регіону у ХХІ ст., перетворюють його на турбулентну «сіру геополітичну зону». Тож визначення оптимальних моделей та шляхів протидії деструктивним впливам, традиційним і новим загрозам у Чорноморському регіоні сприятиме розбудові України як суверенної, демократичної, правової та економічно стабільної держави.

Сьогодні Чорноморський регіон географічно охоплює держави, що входять до різних політичних та військових об'єднань, що спричинене як специфікою цивілізаційної ідентифікації, відмінною філософією державотворчих процесів причорноморських країн, так й інтернаціоналізацією політичних процесів, криз і конфліктів у даному геополітичному ареалі. Через це на початку XXI ст. він став ареною зіткнення геополітичних інтересів причорноморських країн і позарегіональних держав.

До того ж, на сьогоднішній день в Україні не існує достатнього ані теоретичного, ані практичного досвіду та алгоритму протидії сучасним викликам національній безпеці, пов'язаним із війнами нового покоління, якою по суті є гібридна війна Росії проти України. Враховуючи дані обставини розробка та втілення ефективної моделі протидії викликам нового покоління в Чорноморському регіоні сприяла б конструктивній боротьбі з деструктивними впливами в цілому в Україні, сприяла б гармонізації політичних процесів в державі.

2. МЕТА СТАТТІ: дослідити характер і вектори міжнародних відносин та безпекових процесів в країнах Чорноморського регіону, сформулювати висновки щодо шляхів підтримки стабільності в регіоні, розвитку співробітництва як на міждержавному так і багатосторонньому рівнях, виробити наукові рекомендації відносно оптимізації взаємодії України з причорноморськими державами, формування ефективної моделі забезпечення національної безпеки України в регіоні.

3. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

На початку XXI ст. Чорноморський регіон продовжує займати на політичній карті світу надзвичайно важливе місце, оскільки, крім зосереджених у ньому величезних природних багатств, тут пролягають стратегічні транспортні коридори, контроль над якими фактично визначатиме долю всієї Євразії і сьогодні, і в майбутньому. У Причорномор'ї сфокусовано геополітичні, військово-стратегічні, фінансово-економічні та інші інтереси провідних глобальних і регіональних держав та об'єднань. Водночас, після розпаду СРСР протягом тривалого часу тут зростає вакуум безпеки, що крив у собі загрозу для стабільності всього континенту.

З черговою хвилею розширення НАТО на Схід 29 березня 2004 р. і вступом до Північноатлантичного альянсу причорноморських Болгарії й Румунії, очікуваним набуттям ними з 2007 р. повноправного членства в ЄС Чорноморський регіон став зоною безпосереднього інтересу і впливу цих провідних міжнародних інституцій.

Значною мірою зацікавленість міжнародних акторів у Чорноморському регіоні пов'язана з відкритими у 90-і рр. XX ст. багатими родовищами каспійської нафти й можливими проектами її транзиту з Азербайджану та Казахстану до Західної Європи. Україна також зберігає шанс у розподілі й транзиті каспійської нафти. Таким чином, у Причорномор'ї на сьогодні переплітаються інтереси США, Росії, України, Туреччини, держав Центрально-Східної й Західної Європи, центрально-азійських та закавказьких держав і країн Середземномор'я. А Україна потребує добрих партнерських стосунків з Азербайджаном, Грузією і, передусім, Туреччиною щодо гарантування безпеки в регіоні для поставок і транзиту нафти через її територію. Потрібно констатувати, що до середини 90-х рр. південному або чорноморському напрямку зовнішньої політики України відводилася другорядна роль порівняно із західним та північним. Це було зумовлено низкою причин: збройним конфліктом між Вірменією та Азербайджаном через Нагірний Карабах; кризовою ситуацією на Північному Кавказі; громадянською війною в Грузії; територіальними претензіями Румунії до України; загостренням Придністровського конфлікту; проблемою Чорноморського флоту в українсько-російських відносинах тощо. Крім того, в перші роки незалежності Україна намагалася налагодити тісні стосунки із Заходом, щоб нейтралізувати деструктивний вплив Росії.

Попри вищезазначене, співробітництво з Причорноморськими країнами має особливе значення для самоствердження України на регіональному і глобальному рівнях. Об'єктивні

засади, якими взаємовідносини України з державами даного ареалу висуваються на пріоритетні позиції, полягають у тому, що причорноморські держави є взаємодоповнюючими сторонами транспортно-комунікаційного коридору, котрий зв'язує Європу з Азією в єдину магістральну систему. Перспективи такої взаємодії важко переоцінити, оскільки вона дає можливість вважати Україну стратегічним політичним і економічним партнером для будь-якої держави, що входить до системи міжнародного співтовариства. Особливе місце серед держав регіону для України має Турецька Республіка.

Після відновлення незалежності України між Києвом і Анкарою не виникало принципових спірних питань, а у вирішенні проблем воєнної й економічної безпеки в Чорноморському регіоні, його демілітаризації зацікавлені обидві сторони. Інтереси України і Туреччини багато в чому співпадають у пошукові балансу сил у новій геополітичній ситуації, що склалася в регіоні після анексії Росією українського Криму. Туреччина – ключова держава для України у розвитку відносин із країнами Східного Середземномор'я та Близького Сходу. Зближення України з Туреччиною зумовлене і компліментарністю економік, співпрацею у форматі Організації чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС).

Головними стратегічними інтересами України в Чорноморському регіоні є деокупація морських потрів та диверсифікація морських шляхів, вихід на великі ринки країн регіону через розбудову зручних та безпечних трансрегіональних транспортних комунікацій, деокупація і демілітаризація Криму. Водночас наша держава зацікавлена в усуненні загроз власній безпеці зі Сходу, особливо з конфліктних районів (нелегальна міграція, міжнародний криміналітет, наркобізнес та ін.), шляхом створення спільних регіональних механізмів.

Турецька Республіка як член НАТО в цьому разі є найперспективнішим партнером України. Тож співробітництво із зміцнення політичних і безпекових позицій України в Чорноморському регіоні суттєво допоможе Києву реалізувати власні унікальні природні можливості держави-транзитера, а також євроатлантичні устремління України, сприятиме деокупації українського Криму в умовах агресії з боку РФ. За таких геополітичних реалій Україна має серйозний шанс відігравати помітну роль не лише в регіоні, а й в організації нової системи безпеки і стабільності Європи, створенні сучасних моделей міждержавного партнерства відповідно до викликів нового покоління як гібридна війна.

Тому є всі підстави для виділення Чорноморського регіону, формоутворюючими факторами котрого є наявність у відповідних держав виходу до Чорного моря, спільність сукупності інтересів та шляхів реалізації цілей щодо використання його вигідного географічного розташування, природних ресурсів та можливостей, які впливають зі статусу прибережних держав. Разом із тим, Чорноморський регіон є природною сферою тяжіння для багатьох країн, які безпосередньо не пов'язані з морем, але мають тут серйозні економічні й транспортні інтереси.

За Ю.Липою, Чорне море і країни, ним об'єднані, передусім Туреччина, творять Чорноморський простір, який можна порівняти з фортецею. «Чорноморська фортеця має своє й дуже широке склепіння, що оперте з одного боку на Дунаю й Карпатах, а з другого – на Кавказі. Це українське склепіння»[4, с.75-76].

На думку директора Євроатлантичного центру Молдови Н.Чиртоака, Чорноморський регіон на початку XXI ст. характеризується такими деструктивними чинниками як значні соціально-економічні проблеми, небажана для приймаючих сторін присутність російських військ у Молдові й Грузії, наявність „заморожених конфліктів” [3, с.36]. До того ж, сучасні політичні тенденції на Північному Кавказі структурно подібні до тих, що мали місце на початку 90-х років на Балканах і спричинили великі, руйнівні конфлікти.

Таким чином, власне Чорноморський регіон і нині перебуває в досить конфліктогенному оточенні. З одного боку, він межує з Балканами з їхніми далеко не остаточно вирішеними міжетнічними й соціально-економічними проблемами, з іншого – з перманентно вибухонебезпечним Близьким Сходом. На півночі, з боку Росії, посилюється тиск на Грузію, створюючи, таким чином, загрозу безпеці сусідніх держав.

У свою чергу, регіональні конфлікти в багатьох аспектах визначають логіку розвитку відносин між іншими країнами, що включають Чорноморський регіон до сфери своїх стратегічних інтересів. На локальному рівні ці конфлікти заважають близьким відносинам між державами регіону, перешкоджають їхній широкомасштабній участі у міжнародних інституціях і викликають значні труднощі у розвитку політичних та економічних інфраструктур. Наприкінці ХХ ст., відразу ж після кардинальних змін, спричинених розпадом СРСР і крахом комуністичних режимів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи, геополітичну структуру Чорноморського регіону можна було окреслити наступним чином:

- член НАТО (Туреччина) і держави «другої хвилі» розширення Альянсу на Схід (Болгарія й Румунія);
- держави прозахідної орієнтації: Азербайджан, Грузія і Молдова;
- держави антинатовської (антизахідної) орієнтації: Росія й Вірменія;
- держава багатовекторної зовнішньої політики – Україна.

Характерною прикметою Чорноморського регіону стало випробування кількох моделей «нового регіоналізму», що означає багатовимірність у торговельно-фінансовій, суспільно-політичній, військовій, екологічній площинах, сфері регіональної безпеки та ін. [8, р.7-8]. Причому в кожному випадку акценти розставляються на різних вимірах, або чимало з них поєднуються. Російська модель регіоналізму ставить у центр співробітництва СНД і Організацію договору колективної безпеки (ОДКБ) за участю Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизії, Росії й Таджикистану. З часів Петра I Російська держава вважала здобуття безпосереднього виходу до „тепліх морів”, передусім Чорного, найважливішим фактором своєї національної безпеки. Цей пріоритет призводив до численних війн, анексій і брутальних втручань у внутрішні справи інших держав. Але на початку ХХІ ст. глобальні інтеграційні потуги Москви, спрямовані на посилення позицій Росії в регіоні через структури СНД і ОДКБ, не дали бажаного результату. Путінська Росія намагається домінування в Чорноморському регіоні після лютого 2022 р

Таким чином, завдяки особливостям свого геополітичного положення, Чорноморський регіон перманентно опиняється у фокусі зіткнення стратегічних інтересів різних держав. З історичного погляду він завжди був ареною економічного, політичного й культурного спілкування народів та цивілізацій і водночас складним вузлом суперечностей між блоками і країнами.

У світлі вказаного головними безпековими інтересами України в Чорноморському регіоні можна визначити: по-перше, протидію збройній агресії Росії й формування міжнародної коаліції держав-партнерів задля деокупації Криму; по-друге, усунення загроз національній безпеці зі Сходу, особливо з конфліктних районів (нелегальна міграція, міжнародний криміналітет, наркобізнес та ін.) шляхом створення ефективних регіональних безпекових структур; по-третє, диверсифікацію джерел енергопостачання за рахунок ресурсів Каспію, вихід на великі ринки країн регіону через розбудову безпечних трансрегіональних транспортних комунікацій.

Структура національних інтересів України формує таку конструкцію взаємодії з Туреччиною у контексті розбудови системи безпеки у регіоні Чорного моря:

- урегулювання регіональних конфліктів, насамперед створення міжнародної коаліції держав-партнерів з деокупації і демілітаризації Криму.

У контексті розвитку й поглиблення українсько-турецького партнерства як чинника зміцнення безпеки у Чорноморському регіоні принципового значення набуває й готовність Києва виступити організатором азербайджансько-вірменських переговорів на вищому рівні щодо мирного урегулювання Нагірно-Карабахського конфлікту, і після підписання відповідної всеохоплюючої угоди відрядити військовий контингент для участі в операції з підтримки миру, якщо для цього буде запрошення ОБСЄ, згода сторін конфлікту і відповідне рішення Верховної Ради України;

- підтримка тісного військового співробітництва з країнами НАТО як чинника протидії геополітичній та гео економічній експансії Росії;
- економічна співпраця, передусім у сфері розвитку транспортно-комунікаційних коридорів [1, с. 8].

Стратегічне значення для України у розрізі розбудови системи співробітництва у Чорноморському регіоні обіймає саме Туреччина. На середину 90-х рр. XX ст. Турецька Республіка перетворилася в потужного субрегіонального лідера з власними інтересами, що в умовах структурних змін у посткомуністичному світі виробляла окремий геополітичний ресурс.

Стратегічні завдання, що постають у внутрішній і зовнішній політиці незалежної України, та урядові заходи, спрямовані на їхню реалізацію, знаходять розуміння, підтримку і всляке сприяння з боку Турецької Республіки. Анкара розглядає свої відносини з Києвом з перспективи набагато ширших безпекових рамок, що мають утримати баланс сил у Східній Європі й навколо Чорного моря. Тому незалежність і територіальна цілісність України, котра посідає центральне місце в регіоні, якнайкраще відповідають національним інтересам Турецької Республіки.

Крім того, система безпеки Чорноморського регіону має низку міжнародно-правових проблем, відкладання урегулювання котрих здатне призвести до загострення міждержавних відносин і міжнародно-політичної ситуації:

- розпочата Росією у 2014 р. збройна агресія проти України, анексія українського Криму та окупація російськими збройними частинами територій Донецької та Луганської областей та повномасштабна війна в 2022 р. підірвала міжнародно-правовий режим безпеки не лише у Чорному морі, але й у світі у цілому;
- неврегульованість питання використання живих ресурсів Чорного моря, що призводить до незаконного виловлювання риби у виключній економічній зоні й територіальних водах інших держав;
- неврегульованість питання захисту Чорного моря від забруднення внаслідок катастроф на морі чи промислового використання континентального шельфу;
- захист міжнародних транспортних коридорів, що пролягають поблизу зон міжетнічних або міжрелігійних конфліктів.

4. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Таким чином, як регіональний міжнародний актор, що займає надзвичайно вигідне геополітичне розташування, Україна здатна відігравати вирішальну стабілізуючу роль у Чорноморському басейні. Проте реалії 90-х рр. XX ст. – початку XXI ст. та російсько-українська війна поставили на паузу регіональне лідерство України в Чорноморському регіоні.

Виходячи з визначальних для подальшого розвитку України національних інтересів у сенсі державного будівництва й геополітичного утвердження, враховуючи політико-економічний стан і зовнішньополітичні можливості нашої держави, в її регіональній політиці у Причорномор'ї доцільно посилити прагматизм у вигляді доктрини україноцентризму, зосередитись на поглибленні партнерських відносин, передусім, з Туреччиною, Грузією й Азербайджаном.

Необхідною умовою формування безпекових структур у Чорноморському регіоні є чітке визначення концепції побудови спільної регіональної ідентичності причорноморських країн (за винятком РФ), що сприяло б їхньому поступовому входженню до Євросоюзу. Активна участь України у побудові геополітичного виміру чорноморської регіональної ідентичності (вивчення стратегічної ситуації в регіоні, його потенціалу й можливостей розвитку) допоможе нашій країні визначитися щодо її геополітичної ролі й статусу як регіональної держави та проводити послідовну виважену і дієву зовнішню політику.

Разом із тим при розбудові відносин із Туреччиною Україні варто зважати на те, що в Чорноморському регіоні Туреччина традиційно виділяє три найважливіші напрями зовнішньої політики: Росія, ЄС та Південний Кавказ..

В умовах жорсткої політичної та економічної кризи спровокованої збройною агресією РФ проти України, причорноморське співробітництво слід розглядати у вузькому і широкому розумінні. У вузькому передбачається співробітництво територій, які безпосередньо прилягають до Чорного моря і в господарському відношенні тісно з ним пов'язані. Цей рівень регіонального співробітництва сягає корінням у колишню прикордонну і прибережну торгівлю. У ширшому розумінні йдеться про залучення до причорноморського співробітництва всього економічного простору України.

У контексті формування алгоритму протидії російській збройній агресії Україна має робити ставку не лише на військову компоненту (розвиток міжнародного союзництва, насамперед із США, модернізацію Збройних Сил України, приведення їх до стандартів НАТО), але й приділяти значну увагу технологіям «м'якої сили», формуванню позитивного іміджу Києва на міжнародній арені, що гарантуватиме Україні подальше набуття членства у Північноатлантичному альянсі та Євросоюзі. У даному контексті вбачається доцільним продовжувати взятий українським урядом курс на демократичні перетворення, реформування народногосподарського комплексу відповідно до вимог ЄС, активізацію боротьби із корупцією на всіх рівнях влади тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Бадрак В. Танковые страсти, *Зеркало недели*, 2001, 31 березня, с.7.
- [2] Дудченко М.А., Муравйов О.І., Чорноморське економічне співробітництво та Європейська енергетична Хартія як передумови диверсифікації джерел енергоносіїв для України, *Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія: Міжнародні відносини*, 2008, Випуск 8, с.45-48.
- [3] Єременко С. Захід відкриває для себе Чорноморський регіон. З міжнародного семінару в Бухаресті, *Політика і час*, 2004, № 12, с.35-39.
- [4] Липа Ю. Розподіл Росії, Львів: Світ, 1995, 288 с.
- [5] Седляр Ю.О. Українсько-турецькі відносини у контексті підтримки безпеки у Чорноморському регіоні (1991-2016 рр.), *Науковий вісник МНУ ім. В.О. Сухомлинського. Історичні науки: збірник наукових праць*, 2017, № 2 (44), с. 24-30.
- [6] Стратегічні інтереси України в країнах Чорноморського регіону та проблеми національної безпеки / Б. О. Парахонський та ін.: монографія, К.: НІСД, 2001, 134 с.
- [7] Україна і світ: теоретичні й практичні аспекти сучасного політичного процесу: кол.монографія, за ред. проф. Ніколаєнко Н.О., Херсон: Грінь Д.С., 2016, 520 с.
- [8] Heettne B. Globalization and the New Regionalism, *Globalizm and the New Regionalism: Vol. 1*, London: Macmillan Press LTD, St. Martin's Press LTD., 1999, P.3-12.

Nataliya Nikolaienko, Doctor of Political Sciences, Full Professor of Admiral Makarov National University of Shipbuilding of Mykolaiv (Ukraine), nikvlad96@ukr.net

INTERNATIONAL RELATIONS AND POLITICAL PROCESSES IN THE BLACK SEA REGION IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Abstract. It is noted that today the Black Sea region geographically includes states belonging to various political and military associations, due to the specifics of civilizational identification, excellent philosophy of state-building processes of the Black Sea countries, and internationalization of political processes, crises and conflicts in this geopolitics. Because of this, at the beginning of the XXI century. it became an arena for the clash of geopolitical interests of the Black Sea countries and non-regional states.

The peculiarities of the Black Sea region at the beginning of the XXI century, which continues to occupy an extremely important place on the political map of the world, because in addition to its huge natural resources future. The Black Sea region focuses on the geopolitical, military-strategic, financial-economic and other

interests of leading global and regional states and associations. At the same time, after the collapse of the Soviet Union for a long time there is a growing security vacuum, which posed a threat to the stability of the entire continent. It is determined that the main strategic interests of Ukraine in the Black Sea region are deoccupation of maritime waste and diversification of maritime routes, access to major markets in the region through the development of convenient and safe transregional transport communications, deoccupation and demilitarization of Crimea. At the same time, our state is interested in eliminating threats to its own security from the East, especially from conflict areas (illegal migration, international crime, drug trafficking, etc.), by creating joint regional mechanisms.

It is stated that in the Black Sea region the relations of cooperation and confrontation are developing almost simultaneously, the composition of the region is quite chaotic and does not have a clear geopolitical structure, the interests of local international actors are different. For many centuries, the Black Sea coast has been a place of mutual penetration of different cultures and civilizations, a constant clash of geopolitical factors. It is noted that Ukraine should rely not only on the military component (development of the international alliance, first of all with the USA, modernization of the Armed Forces of Ukraine, bringing them to NATO standards), but also pay much attention to soft power technologies. ", The formation of a positive image of Kyiv in the international arena, which will guarantee Ukraine further membership in the North Atlantic Alliance and the European Union.

Key words Black Sea region, national security, deoccupation, hybrid war, geopolitics, destructive technologies, economic potential.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Badrak V. Tankovyye strasty, Zerkalo nedely, 2001, 31 bereznia, s.7.
- [2] Dudchenko M.A., Muraviov O.I., Chornomorske ekonomichne spivrobitnytstvo ta Yevropeiska enerhetychna Khartiia yak peredumovy dyversyfikatsii dzherel enerhonosiiv dlia Ukrainy, Visnyk Kyivskoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriia: Mizhnarodni vidnosyny, 2008, Vypusk 8, s.45-48.
- [3] Yeremenko S. Zakhid vidkryvaie dlia sebe Chornomorskyi rehion. Z mizhnarodnoho seminaru v Bukharesti, Polityka i chas, 2004, № 12, s.35-39.
- [4] Lypa Yu. Rozpodil Rosii, Lviv: Svit, 1995, 288 s.
- [5] Sedliar Yu.O. Ukrainsko-turetski vidnosyny u konteksti pidtrymky bezpeky u Chornomorskomu rehioni (1991-2016 rr.), Naukovyi visnyk MNU im. V.O. Sukhomlynskoho. Istorychni nauky: zbirnyk naukovykh prats, 2017, № 2 (44), s. 24-30.
- [6] Stratehichni interesy Ukrainy v krainakh Chornomorskoho rehionu ta problemy natsionalnoi bezpeky / B. O. Parakhonskyi ta in.: monohrafiia, K.: NISD, 2001, 134 s.
- [7] Ukraina i svit: teoretychni y praktychni aspekty suchasnoho politychnoho protsesu: kol.monohrafiia, za red. prof. Nikolaienko N.O., Kherson: Hrin D.S., 2016, 520 s.
- [8] Heettne B. Globalization and the New Regionalism, Globalizm and the New Regionalism: Vol. 1, London: Macmillan Press LTD, St. Martins Press LTD., 1999, R.3-12.